

TÜRKİYE’DE DİNİ OTORİTE MESELESİ VE DİNİ BİLGİNİN BİREYSELLEŞMESİ*

İbrahim GÜMÜŞAY**

E-mail: gumusay.5454@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2368-9264>

Citation/©: Gümüştay, İ. (2023). Türkiye’de dini otorite meselesi ve dini bilginin bireyselleşmesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 15, 221-242.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1229066>

Öz

Bu çalışmada modernleşmeye bağılı olarak Türkiye’de din otoritesine meşruiyet sağlayan dini bilginin bireyselleşmesinden bahsedilmektedir. Otorite kavramının çeşitli dillerde ve tarihsel süreçte hangi anlamlara geldiğı, otorite tipleri, otoritenin İslam dini ile ilişkisi, modernleşme bağlamında dindar bireyin dini bilgiyi elde etme biçiminin dönüşümü literatür taraması ve etimolojik yöntemlerle ele alınmaktadır. Otorite kavramıyla bağlantılı olarak dini otorite “dinin temel esasları noktasında inananlar üzerinde belirleyici bir hüküm verme yetkisi” şeklinde tanımlanmaktadır. İslam dinine göre bu yetki Allah’a ve O’nun temsilcisi olan Hz. Muhammed’e aittir. Onun dışında kendilerini “Peygamber varisi” olarak gören, vahiy ve sünnetten hareketle “icma” ve “kıyas” yöntemleriyle dini bilgi üretme biçimini elinde bulunduran “din otoritesi” temsilcileri bulunmaktadır. Modernleşmenin bilgiye ve bireye yüklediğı anlam, gelenekselliğı aşamayan din otoritesi temsilcilerinin eleştirilmesini mümkün hale getirmektedir. Türkiye’de de bireyselleşen dindarların tutumlarında bu durum açık bir şekilde görünmektedir. Bilgiye modern dönemde kolay erişilmesi, din otoritesi temsilcilerinin “geleneksel” olarak nitelenen yorumlarının terk edilmesini ve

* Bu çalışma, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Fuat Aydın danışmanlığında sürdürülen *Dindarların Bireyselleşmesi* başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğı ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiğı beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

bireyselleşen dindarların modernleşmenin sağladığı imkanlarla dini bilgiyi kendilerinin elde etmesini kolaylaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dini Otorite, Dini Bilgi, Bireyselleşme, Modern Dindar Birey.

THE ISSUE OF RELIGIOUS AUTHORITY AND INDIVIDUALIZATION OF RELIGIOUS KNOWLEDGE IN TURKEY

Abstract

In this study, it is mentioned about the individualization of religious knowledge that provides legitimacy to religious authority in Turkey depending on modernization. The meanings of the concept of authority in various languages and in the historical process, the types of authority, the relationship of authority with the religion of Islam, the transformation of the religious individual's way of obtaining religious knowledge in the context of modernization are discussed with literature review and etymological methods. In connection with the concept of authority, religious authority is defined as "the authority to make a decisive judgment on the believers in terms of the basic principles of religion". According to the religion of Islam, this authority belongs to Allah and belongs to his representative the Prophet Mohammed. Apart from that, there are representatives of "religious authority" who see themselves as "heirs of the Prophet" and who have the way of producing religious knowledge with the methods of "ijma" and "qiyas" based on revelation and sunnah. The meaning that modernization gives to knowledge and the individual makes it possible to criticize the representatives of religious authority who cannot overcome traditionalism. This situation is clearly seen in the attitudes of individualized religious people in Turkey. The easy access to information in the modern period facilitates the abandonment of the "traditional" interpretations of the representatives of religious authority and the individualized religious people to obtain religious knowledge themselves with the opportunities provided by modernization.

Keywords: Sociology of Religion, Religious Authority, Religious Knowledge, Individualization, Modern Religious Individual.

Giriş

Toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde belirli bir güç, egemenlik ve yetkisi olduğu kabul edilen otorite, birey davranışlarını sosyolojik ve psikolojik açıdan yönlendiren bir konuma sahiptir. Geleneğe, inanca ve karizmaya dayanan otorite, zamanla dönüşüme uğrar. Bu dönüşümde modernleşmenin bilgiye olan etkisi ve bireye yüklediği anlam önemlidir.

Ancak kendisine “itaat” edebilecek bir topluluğa ihtiyaç duyan otoritenin gücünü korumak maksadıyla modernleşme karşısında ortaya koyduğu tavır aynı zamanda onun dönüşmesine de yol açmaktadır.

Otoriteler meşruiyetlerini belli temellere dayandırmaktadır. Bu temellerden biri kabul edilen bilgi, dini otoritelerin modern dönemde bilginin sağladığı gücü ellerinde tutabilme adına dikkate değer bir çaba göstermelerini gerektirmektedir. Çünkü bilginin modernleşmeyle kolay elde edilebilir hale gelmesi, aynı zamanda dini otoritenin doğruluğu, güvenilirliği ve geçerliliğinin birey tarafından sürekli denetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu da modern dönemde gelenekselliği aşamayan bazı dini otorite tiplerinin özerk dindar bireyler tarafından itibar görmemesine ve geleneksel toplumlardan farklı olarak onlara karşı eleştirel biçimde yaklaşılmasını mümkün hale getirmektedir.

Temelde modern dönemde dini otorite, dini bilgi ve bireyselleşen dindar arasındaki ilişkinin konu edinileceği bu çalışmada otorite ve dini otorite kavramının tanımı, otorite tipleri ve dayandıkları temeller, İslam’da dini otoritenin mahiyeti ve Türkiye’de modernleşme ile birlikte dini otoritede yaşanan dönüşüm süreci ve günümüzde sıklıkla karşılaşılan bireyselleşmiş dindar bireyin, dini otoritelerin meşruiyetlerini yitirmesiyle, dini bilgiyi nasıl elde ettiği konularına yer verilecektir.

1. Otorite Kavramı ve Tipleri

Türkçe’de “yaptırma, yasak etme, emretme, itaat ettirme hakkı veya gücü, yetke, sulta, velayet” (TDK, 2022) gibi anlamlara gelen otorite kavramı, İngilizce “*yazar*” anlamına gelen ve “*author*” kelimesiyle ilişkili olan “*authority*”, Latince “*auctoritas*”, kelimeleri ile ilişkilendirilmektedir. Kelimenin kökeni Latince “*augeo*”dır. “Büyütmek”, “attırmak”, “çoğaltmak”, “zenginleştirmek” anlamlarına gelen bu kelime “alıcı” anlamında “*auctio*” ve “satıcı” anlamında “*auctor*” ile ilişkilidir. Eski Roma’da “*auctor*” özellikle açık arttırma yöntemlerinde “satışı yönlendiren kişi” anlamında kullanılmakta, “herhangi bir nesnenin varoluşunu ya da onun büyümesini ve refahını sağlayan, onu çabalarıyla ortaya çıkararak kalıcı ve sürekli hale getirmede yetkiyi elinde bulunduran” anlamına gelmektedir (Greenough, 1893, s. 145-146). “*Auctor*”un bir diğer tanımı ise “yaptığı iş konusunda diğer insanlara güvence verebilme” (Sennett, 2011, s. 28) şeklindedir.

Otorite kavramının, kendisine sahip olduğu düşünen kimseler tarafından, farklı tarihsel bağlamlarda ve farklı şekillerde kullanılan bir anlamı vardır. Bu farklılıklar önüne aldığı “siyasal”, “dini”, “ahlaki”, “kutsal” gibi sıfatlardan ve bireylerin sahip olduğu konumların (patron-işçi, öğretmen-öğrenci, gardiyan-mahkûm) birbiriyle ilişkisinden kaynaklanır (Kutluay, 2019, ss. 3-5). Bu sıfatlarla otorite kavramının çeşitli anlamlara geldiği görülürken kavramın tanımlarında yer verilen özellikler sayesinde onu daha anlaşılır hale getirmek mümkün görünmektedir.

Bugünkü anlama yakın otorite kelimesinin en eski kullanımı “*auctoritas*” dır. “*Auctoritas*” Eski Roma’da özel hukuk alanında ortaya çıkmış, “insanların seçtikleri kişilerin yasal bir nitelik kazanmaları için üstleri tarafından onaylanması” şeklinde kullanılmıştır. O dönemde “rıza göstermek, onaylamak, sorumluluk almak ve yasal geçerlilik sağlamak” gibi daha çok siyasi anlamda devleti yöneten “Senato’ya insanların bağlılık göstermesi”, “Senato’nun bilimsel otoritesi” şeklinde anlaşılmıştır (Nippel, 2007, ss. 15-21). Platon, kamu işlerinde ikna etmenin geçersiz olduğunu düşündüğünde, güç ve şiddete başvurmadan insanları itaate zorlayacak bir temelin gerekliliğine işaret etmiştir. Bunun için insan aklının daha kolay kabul edip itaat edebileceği “bilimsel hakikat” üzerine kurulu bir otoritenin varlığına vurgu yapmıştır (Arent, 2006, s. 93; Uyanık, 2007, s. 11). Böylece otorite kavramı modern dönemde de karşılığını bulan “itaati sağlayabilen bir güç” biçiminde tasvir edilmiştir.

Günümüzde otorite, “Ahlakî ve yasal hak olarak kontrol etme yeteneği, bir güç pozisyonu biçiminde diğer insanlar adına karar verme veya onlara ne yapması gerektiğini söyleme yetkisi, belirli bir görev veya hizmeti yönetmekten sorumlu olan genellikle hükümet tarafından oluşturulan resmi bir kuruluş” (Cambridge Dictionary, 2022) “zorlama ve iknaya ihtiyaç duymadan itaat etmesi gerekenler tarafından sorgusuz sualsiz tanınan” (Arent, 2006, s. 45) ve “insanların çıkarlarını göz ardı ederek kendilerini itaat etmekle yükümlü hissettikleri” (Raz, 1986, s. 54) bir güç biçimi şeklinde tanımlanmaktadır.

Türkçede yukarıdaki gibi tanımlanan ve çok sayıda tipe ayrılan otoriteyi, aşağıda ele alacağımız ve konuyla doğrudan bağlantılı olduğunu düşündüğümüz tanım ve tipolojilerle sınırlandıracağız. Bunlardan Max Weber otoriteyi, “belirli bir özel içeriğe sahip emre, bir grup insanın itaat etme olasılığı” (Weber, 2014, ss. 321-322) şeklinde ifade etmektedir. Diğer yandan Joseph Raz’a göre otorite, “bireylerin kararlarında kendi özel gerekçelerini bir kenara bırakıp -gerekçelerinde haklı olsalar bile- yetki verdiği ve verilen direktiflere uyulma zorunluluğu hissettiği bir güç” (Raz, 1985, s. 24) biçimindedir. Alexander Kojeve’de ise otorite, “en az iki kişi arasındaki ilişkiye bağlı olarak gücü elinde bulunduranların topluma istediğini yaptırabilmesi” (Kojeve, 2007, ss. 14-15; Kutluay, 2019, s. 5) şeklinde tanımlanmaktadır.

Söz konusu şekillerde tanımlanan otorite, bu tanımlara dayanan çeşitli tiplere ayrılmaktadır. Weber, meşruiyet kaynaklarına bağlı olarak otorite tiplerini üç farklı şekilde ele almaktadır. Ona göre otorite tipleri, rasyonel gerekçelerle oluşturulan ve normatif kuralların yasallığına dayanan “yasal otorite”, geleneğe ve yerleşik inançların kutsallığına dayanan “geleneksel otorite”, bir bireyin özel yeteneğine, kutsallığına ve örnek karakterine bağlı olan “karizmatik otorite” şeklinde sınıflandırılmaktadır (Weber, 1978, s. 215).

Kojeve, otoriteyi dört tip şeklinde tasnif etmektedir. Birincisi babanın çocuk üzerindeki otoritesi, ikincisi efendinin köle üzerindeki otoritesi, üçüncüsü reis ya da liderin toplum üzerindeki otoritesi, dördüncüsü yargıcın otoritesi şeklindedir. Kojeve, insanî otoritenin

onu kaybetme riskine bağlı olarak Tanrı’nın otoritesinden farklı olduğunu belirtmektedir (Kojève, 2007, ss. 20-21).

Joseph M. Bocheński otoriteyi, bilgi ve yeterlilik açısından uzmanlığa dayanan (epistemolojik otorite) ve yükümlülük/kontrol bakımından yetki sahibi olan otorite şeklinde ikiye ayırmaktadır (Bochenski, 1974, ss. 56-85; Njegovan vd., 2011, s. 658). Böylece bilginin de otoriter güç elde etmede önemli bir işlevi olduğu görülmektedir. Yukarıda zikredilen üç farklı tipoloji değerlendirildiğinde otoriteye kaynaklık eden şeyin (yasallık, karizma, bilgi, inanç) otoritenin elinde bulunduğu sürece insanları yönlendirme konusunda yetkisini devam ettirebilmesi mümkün görülmektedir.

İnsanlar genellikle otorite buyruklarına duygusal bağ, gelenek, maddi çıkar ya da ülkü gibi değerlerle güdülenerek uymaktadır. Bu değerlerin yanında otoriteler kendi “yasallığını” bir inanç biçimiyle kutsallaştırarak egemenlik durumunu güvenilir bir temelle sağlamlaştırmaktadır (Weber, 2014, ss. 321-322). Bahsedilen üç tipoloji tipinin “kaynağın değeri”ne bağlı olarak birey ve toplumun zihninde şekillendiği (Mensching, 2012, s. 250) görülmektedir. Weber’in özellikle “geleneksel ve karizmatik” otoritesi; Kojève’nin “insanî otoritesi”; Bocheński’nin “epistemolojik otoritesi” kaynağını dinden alan değerlerle meşruluk kazanmaktadır. Çünkü dinin geleneği şekillendiren, otoriteye büyüsel bir güç sağlayan, bilgi açısından toplumu ve bireyi yöneten, yönlendiren ve bağlılık sağlayan bir konumu bulunmaktadır. Bu açıdan otorite doğası gereği din ile ilişki içerisinde olduğu için modernleşme-din ilişkisinin ortaya çıkardığı sonuçlar otoriteye karşı tavrı da şekillendirmektedir.

2. İslam’da Dini Otorite ve Mahiyeti

Otorite kelimesi “siyasi”, “dini”, “ahlakî”, “kutsal” gibi kelimelerle nitelendiği zaman o alanla ilgili bağlayıcılığı, yetkililiği ve egemenlik durumunu ifade etmektedir. Bizi burada ilgilendiren dini otorite kullanımı “Dinin temel unsurlarının tanımlanmasında ve anlaşılmasında mutlak bir itaatle karşılanan, kavramsal, kişisel ve kurumsal güç ve yetkililik” (Odabaşı, 2020, s. 206; Türcan, 2015, s. 98) şeklinde tanımlanmaktadır. İslam’da dini otoritenin algılanış biçimi kelimelere göre farklılaşmaktadır. Fakat genel olarak İslam’da dini otorite denildiğinde “dinin temel unsurları olan inanç, ibadet ve ahlak konularında yetkili ve kararlarının bağlayıcı olduğu bir güç biçimi” (Türcan, 2015, ss. 97-98) anlaşılmaktadır.

İslam’da dinin temel unsurlarını belirleme yetkisi Allah’a aittir. Allah, mutlak egemenlik yetkisiyle her şeyi yaratan, düzenleyen, cezalandıran, ödüllendiren, gözetleyen, koruyan gibi özelliklerle sınırsız bir otoriteye sahiptir. Allah dışında otorite iddiasında bulunanlar ancak onun koymuş olduğu kurallara bağlılık gösterdiği ölçüde meşru sayılmaktadır. Dolayısıyla Allah’ın dışındaki otoriteler, yetkilerini Allah ile irtibatlandırmakta ve meşruiyetlerini ondan almaktadır (Gündüz, 2017, ss. 12-13).

İnanç, ibadet ve ahlak gibi dinin temel unsurlarını insanlara ileten ve Allah'ın vekili olarak kabul edilen elçi görevindeki Peygamberler, O'nun yeryüzündeki otoritesini temsil ederler. Dinler bir "din kurucusu" etrafında temellendiğinden iletilen mesaj ile harekete geçen toplumlar peygamberleri din otoritesi olarak kabul ederler. Dini bir "karizma" ya sahip kabul edilen peygamberlerin toplumu idare etme, yönlendirme, karar verme, kontrol etme gibi yetkileri ilahi görünüm şeklini alır (Akyüz, 2017, ss. 101-102).

İslam'a göre Hz. Muhammed, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisidir. Onun kararları, vahiyle bağlantılı olduğu için, inananlar üzerinde "yanılmaz" bir temele dayanır. Allah'ın ona vermiş olduğu "insanüstü özellikler" ve sahip olduğu "karizmatik otorite" biçimiyle Hz. Muhammed, yetki açısından mutlak bir itaatle karşılanmaktadır (Dabaşı, 1995, s. 64). Kur'an'da Hz. Muhammed'in dini otorite olduğunu gösteren birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetler otoritenin anlamına uygun olarak ona tabî olunmasını (Âl-i İmrân Sûresi, 31) ve itaat edilmesini (Âl-i İmrân Sûresi, 32), emretmekte, Müslümanlar arasında hüküm (Nûr Sûresi, 31) ve karar verme (Nisâ Sûresi, 59) yetkisinin olduğu belirtilmektedir.

Hz. Muhammed'den sonra tarihsel süreç içerisinde vahiy ve sünnet temelli dini geleneğin yaşatılması ve bunun sonraki nesillere aktarılması sorumluluğu Müslüman cemaate yüklenmekte, "icma" ve "kıyas" yöntemiyle kurumsal işleyiş sağlanmaya çalışılmaktadır (Türcan, 2015, s. 122). Böylece İslam'da dini otorite, "ilahi bir lütuf" olan "karizmatik otorite"den farklı olarak "insanî otorite"ye dönüşmüş, Hz. Muhammed'in vefatıyla da "karizmatik otorite"nin dinin temel unsurları olan inanç, ibadet ve ahlak üzerinde kesin belirleyici olması yetkisi de ortadan kalkmıştır. Weber, karizmatik otoritenin istikrar içinde sürmesinin imkânsız olduğunu, modern dönemle birlikte onun geleneksel ya da rasyonel biçime dönüştüğünü belirterek (Weber, 2005, s. 81) karizmatik otoritenin modernleşme sonrası rutinleşmesinden bahsetmiştir.

İslamî açıdan "insanî otorite" biçimini en iyi yansıtan halifelik kurumu ve Ulema'dır. Siyasi ve toplumsal kaygılarla kurulan halifelik kurumu sadece din işlerinin yürütülmesi, düzenlenmesi ve dini eğitim-öğretim faaliyetlerinde; ulema ise topluma dini anlatma, yardımcı olma ve liderlik etme konusunda söz sahibidir. Bu iki otorite biçimi "dini otorite figürü" olarak kabul görseler de inanç, ibadet ve ahlak konularında kesin hüküm değişikliği yapamadıkları için Peygamberin temsil ettiği dini otoriteden yoksundur (Arı, 2021, ss. 180-183). Peygamber'den sonra dini otoritenin meşruiyetinin tartışılma nedeni vahiyden yoksun olan insan bilgisine dayanması ve insan bilgisinin "kesinlik" içermemesidir.

Dolayısıyla Peygamber sonrası İslam'da dini otoritenin varlığı "hakikat" olarak ifade edilen gerçek bilgiye ulaşmanın imkanına dayanır. İslam bilgi anlayışı da dini otoritenin varlığını meşrulaştırmaktadır. Bilgi, Bâkillânî'ye göre üç kısma ayrılır. Birincisi, Allah'ın zatî sıfatı olarak bulunan eleştirilmesi, değiştirilmesi ve kendinden başkasının tercih edilmesi mümkün olmayan bilgidir. İkincisi, insanın kendi benliğinde zaruri olarak bulunan, açlık ve

üzüntü gibi zorunlu bilgidir. Üçüncüsü, düşünceye, araştırmaya ve incelemeye bağlı olan, şüphede etmenin ve değiştirebilmenin mümkün olabileği nazari bilgidir (Macit, 2003, s. 5).

Nazari bir bilgi türü olan vahiy ve sünnetten hareketle oluşturulan “icma” ve “kıyas” yöntemleri de temelinde insanî yorumdan kaynaklanır. Topluma verilen mesajın kaynağı olan bilgi, dini otorite için önemli bir meşruiyet kaynağıdır. Birey ve toplumun dini otoritenin meşruiyetini kabul etmesi için bilginin vahiy kaynaklı olması, ihtiyaçları gidermesi, tatmin etmesi ve tecrübe edilmiş olmasına bağlıdır. Aynı zamanda otoriteyi bünyesinde bulunduran şahıs veya grubun kendisine tabî olanlara bilgili olduğunu da inandırması gerekir (Mendel, 2005, s. 24; Pazarbaş, 2012, s. 103). Böylece insanî çabalarla inşa edilen dini otoritenin “icma” ve “kıyas” yöntemlerine bağlı olarak “epistemolojik otorite”yi de temsil ettiği görülmektedir.

Dolayısıyla İslamî açıdan dini otoritenin mahiyeti bilgi ile ilişkilendirildiğinde karşımıza iki çeşit dini otorite tipi çıkmaktadır. Birincisi vahiy kaynağı Allah ve vahiy yoluyla elde edilen dini bilginin otoritesi olan onun Peygamberi’dir. İkincisi Kur’an ve sünnet temelinde hareket edilerek yapılan araştırma, inceleme ve değerlendirme elde edilen, dini bilginin otoritesini temsil eden, meşruluğunu “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” tanımlamasından alan dini lider veya dini gruptur. Bir başka açıdan birinci tip din, vahiy ve sünnetin kendisi yani Allah ve peygamberin otoritesi anlamına gelen “dinin otoritesi”, ikinci tip, birinci durumdaki bilgi kaynaklarından hareket ederek dini ilim ve fikir dünyasını temsil eden alim ve şeyhlerin oluşturduğu “din otoritesi” anlaşılmaktadır (Kara, 2001, s. 1; Odabaşı, 2020, ss. 206-207).

Tanrısal otorite, ebedi oluşu ve insanların ona karşı eylemde bulunamaması gibi özelliklerinden dolayı insanî otoriteden ayrılır. Zamanın değişimine bağlı olarak bireyler insanî otorite şeklinde oluşan din otoritesinin meşruiyetini geçersiz kılabilir ve insanın temsil ettiği otoritenin kaybedilme riski bulunmaktadır (Kojeve, 2007, s. 18). Bu açıdan dini yorumlama yetkisini elinde bulunduran ve insanî bir otorite biçimini temsil eden “din otoritesi”ne karşı bazı dindar bireyler, bazen mutlak bir itaat biçimi göstermemekte, böylece “din otoritesi”nin geleneksel yorum biçimlerini reddederek dinin modern yorumu aramaktadır. Bu şekilde dindar birey, otoriteyi kendi lehine bireyselleştirmektedir.

Hz. Muhammed’den sonra İslamî geleneğin taşıyıcısı olan ve kendilerini “Peygamber’in varisi” olarak gören dini otoriteler geleneksel kültürün ve dini inançların güçlü olduğu toplumlarda varlığını sürdürmektedir. Fakat modernleşme hem “geleneksel” hem de “epistemolojik” açıdan dini otoritenin yetkinliğini zayıflatmakta ve Müslüman bireylerin dini otoritelere karşı itaatkarlığını azaltmaktadır. Bu duruma sebep olarak modernleşmenin geleneksel kültür üzerindeki etkisi ve bilgiye ulaşımı kolaylaştırması gösterilebilir. Teknolojik gelişmelerin sağladığı avantajlarla elde edilen bilimsel bilgi hem din ve dünyaya dair zihniyet biçimlerini değiştirmekte hem de yeni dindarlık tiplerini ortaya çıkarmaktadır. Dindarlık algısı değişen birey, din ile ilişkisini kendi özel

tecrübelerine dayanarak dönüştürebilmektedir. Türkiye’de de dindar bireyler, modern kültüre uyum sağladıkça ve bilgiye kolay bir şekilde ulaştıkça dini otoritelere karşı daha eleştirel tavırlar sergileyebilmektedir.

3. Türkiye’de Dini Otoritenin “Temsil” Sorunu ve Dönüşümü

Modernleşme sürecinin değişim dinamiği, bireylerin dini algılama biçimini etkilemektedir. Bu değişimin bireylere kattığı tecrübeler dindarlık biçimlerinde yaşanan farklılaşmaların temelini oluşturmaktadır. Yeni dindarlık tiplerinin ortaya çıkmasında ve dini otoritelerin etkinliğinin zayıflamasında önemli rol oynayan modernleşme aynı zamanda sekülerleşme ve şehirleşme süreçlerini de kolaylaştırarak bireyin din ile ilişki biçiminin dönüşümüne katkı sağlamaktadır. Tüm bu süreçler din ve “geleneğin bütünleşik dinsel evrenini parçalarken” (Kaya, 2018, s. 71) İslam dünyasında da bireyselleşmeyi arttıran, dini yeni anlayış ve yorumlarla dini otoritelerin "temsilciliğini" sorgulayan tutumlar ortaya çıkarmaktadır.

Akıl merkezli modern toplum oluşumunda önemli bir rol oynayan ve modernleşmenin bilimsel temelini oluşturan Aydınlanma düşüncesi, insanları “köleleştirici” etkide bulunduğu düşünülen hurafe ve mitlerden kurtarmayı, bireyselliği düşünsel açıdan meşrulaştıran “yeni bir düzen” kurmayı amaçlamaktadır. Bu “yeni düzen”de doğanın açıklaması din yerine akıl ve deney ile geçerliliğini sağlayan somut ilkelere dayanmaktadır (Çiğdem, 1993, ss. 11-13). Modernleşme bir “akılcı toplum” yaratma amacı gütmektedir. “Akılcı toplum”da akıl, “yalnızca bilimsel ve teknik etkinliği yönetmekle kalmaz, insanların yönetimini ve nesnelerin yönetimini de elinde tutar.” Bu yaklaşım, dini otorite karşısında insanı özgürleştirmeye yönelik bir düşünce olarak değerlendirilmektedir (Touraine, 2002, s. 24).

Modernleşme ile birlikte din anlayışının ve geleneksel kültürün değişmesi dini otoritenin meşruiyetini de tartışılır hale getirmiştir. Geleneksel kültürdeki dini otorite ile modern kültürdeki dini otorite algısı farklılaşmaktadır. Geleneksel toplumlarda değerlerin kutsallığına ve geleneklere göre otoritesini kullananların meşruiyetine dair inanç yüksektir (Weber, 2014, s. 326). Çünkü geleneksel toplum tipinde “itaat” amacıyla şekillenen düzenin önemli bir parçası olan otorite, meşruiyetini “Tanrısal güçten” ve “geleneksel kabuller”den almaktadır. Bu durum otoritenin kaynağı bakımından kutsallaşmasını sağlarken aynı zamanda herhangi bir karşı eylemin ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır. Geleneksel toplumda kutsallığa dayanan otorite, insanî bir karşı eylemin imkânsızlığından dolayı bireyi edilgen bir konumda tutmaktadır (Odabaşı, 2020, ss. 190-191).

Aydınlanma felsefesinin etkilediği düşünsel hayat, geleneksel bilgi anlayışında epistemolojik ve ontolojik dönüşüm sağlamış, bu durum bireyi aktörleştiren bir statüye kavuşturmuştur. Bu felsefenin temele alındığı modern toplumlarda Tanrı merkezli evren anlayışından insan merkezli evren anlayışına geçiş amaçlanmış, birey aklını merkeze alan, onu geleneksel bağlardan koparan ve bireyselliğini ön plana çıkaran bir toplum modeli

tasarlanmıştır (Aytekin, 2013, s. 315). Böylece modernleşen bilgi anlayışı otoritenin kutsallığının çözümlenmesine, “hakikat”e akıl ile ulaşabilmenin imkânına katkı sağlamıştır.

Modern bilgi karşısında geleneksel otorite biçimleri, seküler bilim anlayışının oluşturduğu yaşam koşullarında güç kaybına uğramıştır. Meşruiyetini din ve geleneksel kabullerle sağlayan otorite, modern düşüncede insan aklın kıymetlenmesiyle egemenliğini yitirmiştir. Zihinlerde “modern olmak” ideolojik bir hal alırken birey için “hakikat” iddiası, kendi felsefesinin mit, ön yargı ve hurafelerden arınarak özgürleştiği seküler bir gerçeklik üzerine kurulmuştur (Barışan, 2012, s. 37). Böylece modern anlayışta “bireysel akıl” her türlü otoritenin merkezi haline gelmiştir.

Türkiye’de modernleşme dini ortadan kaldırmasa da geleneksel toplumun cemaatsel yapısını çözüp bireysel dindarlıkları daha görünür kılmıştır. Bireysel dindarlıkların söz konusu varlığı dini otoritelerin yetkinliğinde bir azalmanın işareti olarak görülebilir. Çünkü bireysel dindarlıklar dini otoritelerin dini “geleneksel” biçiminde yaşamalarına bir tepki niteliğinde ortaya çıkabilir. Bu durum toplumun dini hayatını yönlendiren dini otoritelerin meşruiyetlerini tartışmalı hale getirmektedir.

Türkiye’de modernleşme çabaları Tanzimat dönemi ile başlamaktadır. Tanzimat’tan önce Türk toplumunda medresede yetişen “ulema” ve tekkede yetişen “veli” olmak üzere iki dini otorite tipi bulunmaktaydı. Ulema sınıfı şeriatın uygulayıcısı olduğu için toplum içerisinde önemli bir konumu temsil etmekteydi. Medresede okutulan fıkıh, hadis, kelam, tefsir gibi İslamî ilimlerin içeriği bu sınıfın temsil ettiği fikirler bağlamında oluşturulmakta, bu yetki, ulema sınıfının ilmi bir otoriteye sahip olmasını sağlamaktaydı. Dini kaynaklar temel alınarak “doğru-yanlış”, “iyi-kötü”, “meşru-gayrimeşru” gibi ayrımlar bu sınıf tarafından belirlenmekteydi. Bu belirlemeyle “maddi iktidar” a sahip olan devletin “manevi iktidar” a sahip olan ulema tarafından yol gösterilmekte hatta devletin meşruiyet sınırları bu otorite tarafından çizilmekteydi (Kaplan, 2006, s. 336). İslam’ın kutsal geleneğinin koruyucusu konumundaki ulema, bilgi alanlarını İslam’ı yorumlama metodolojisine uygun olarak geliştirmekte, (Kuru, 2019, ss. 232-233) dini tartışmalar üzerinde bir dini otoriteyi temsil etmekteydi.

Aynı şekilde Tanzimat öncesinde “veli” veya “derviş” tipi “maddi iktidar” a karşı “manevi iktidar” ı temsil etmekteydi. Kendilerini yaratıcıya daha yakın gördükleri için hem “maddi iktidar” sahiplerinden hem de “ulema” sınıfından farklı olarak toplum nezdinde üstün bir konumda bulunmaktaydı. Ulema sınıfı karşılaşılan problemleri kitaba, kurala ve akla bağlı kalarak yorumladığı gibi yeri geldiğinde “maddi iktidar” sahiplerinin gayri meşru davranışlarını kitaba uydurarak meşrulaştırabilmekteydi. “Veli” tipi ise kendini bu sınıflardan üstün saydığı için herhangi bir anlaşma ya da meşrulaştırma durumuna girmek yerine yeri geldiğinde “maddi iktidar” a karşı eleştirel tavırlarından taviz vermemekteydi (Kaplan, 2006, s. 336-337). Görüldüğü üzere Osmanlı toplumunda “ulema” ve “veli” tipleri hem dini bilgi üretme hem de toplumu dini davranışlar üzere yönlendirme görevi

görmektedir. Dolayısıyla bu tipler, o dönemde toplum üzerinde dini otorite temsilcisi olarak anılmaktadır.

Türk modernleşmesinde kültürel açıdan geleneği ve geleneksel mirası reddeden bir yöntem izlenmiştir (Özçelik, 2019, s. 320). Bu da İslam'ın gelenek ile dini otoritelerin yetkinliğinin geleneksel miras ile bağı düşünülduğünde modernleşme sürecinden etkilendiği açıktır. Tanzimat sonrası modernleşme çabaları, geleneksel bilgi kaynaklarının geçerliliğini yitirmesine ve geleneksel bilgi kaynaklarına bağlı olan din otoritesinin yetkinliğinin azalmasına neden olmuştur. Çünkü modern toplumlarda hâkim olan pozitif bilgi anlayışı, doğada somut olarak var olan olguların gözlemi ve aralarındaki neden-sonuç ilişkisine dayanır. Bu durum bilginin kutsal olandan seküler olana ve belli bir sınıf tarafından üretilen dini bilginin yerini akıl ve deney ile test edilebilen dini bilgi anlayışına bırakmasına yol açmıştır (Yıldırım, 2005, ss. 137-138).

Evrensel değerlere ulaşma amacıyla olan Türk modernleşmesinin düşünsel değişimi, Osmanlı'da Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyet döneminde daha çok belirginleşen pozitivism ve ampirizm düşünceleriyle şekillenmiştir. Auguste Comte tarafından ortaya konulan pozitivist felsefeye göre metafizik ve spekülasyonların karşısında gerçeği temsil eden bilim ve olgular yer alırken inancın ve vahyin bilgi kaynakları olarak görülmesi geçerliliğini yitirmiştir. Diğer yandan Bacon, Locke ve Descartes'in çalışmalarına dayanan ampimizde, insan bilgisinin deneyime bağlı olduğu, bilimin temelini ise deney, çıkarım ve gözlem ile ortaya konulan bilgi üzerine kurulması gerektiği belirtilmiştir. Duyular aracılığıyla öğrenilmiş olan bilginin deneyim ile test edilerek hakikate ulaştırılması amaçlanmış, bilgi yararlı, işlevsel, seküler ve yenilikçi özellikleriyle tanımlanmıştır (Swingewood, 2014, s. 31).

Bilgideki bu gelişmelere bağlı olarak Türk modernleşme geleneğinde sosyoloji bilimi, toplumu hakikati temsil eden bir olgu olarak ele almış, toplum ile ilgili bilgilerin de dinsel olandan soyutlanıp seküler bir tutumla üretilmesini amaçlamıştır. Pozitivist yaklaşımla toplum, gerçek dünyanın gözlenen alanlarından biri olarak algılanırken bilgi birçok metafiziksel alandan arındırılarak inşa edilmeye çalışılmıştır. Modern bilgi anlayışında insanlık tarihinin bilimsel ilerleme süreci, kutsal evren anlayışının yerine deney ve gözleme dayanan olgulara dayandırılmıştır. Böylece din ve mistisizmden soyutlanan bilgi (Yıldırım, 2005, ss. 137-138) ile gelenekselliğin "sınırlandırıcı" etkisi kırılmaya çalışılmıştır.

Dinsel bir geleneğe sahip olan Osmanlı toplum düzeninde kısmen görülen, Cumhuriyet dönemi ile birlikte daha da belirginleşen bilginin modernleşmesi, dini otoritenin "epistemolojik otoritesi"ni de zayıflatmıştır. Cumhuriyet rejiminin yeni bir toplum kurma girişiminin felsefi temelini oluşturan pozitivism, Batılılaşma taraftarı olan elit sınıf açısından aklın ve bilimin doğrularının esas alındığı, bunların dışında bilgi kaynaklarının geçersiz olduğu bir anlayış kazandırmıştır (Söğütü, 2010, s. 139). Başta eğitim olmak üzere devletin diğer modern kurumları aracılığıyla bireylere aktarılması amaçlanan pozitivist

gelenekte otorite kaynağı “bilim” olarak kabul edilmiştir. Böylece insan zihninin değişen ve modernleşen zamana bağlı olarak toplum ve dünya algısının değişimini, yeni ilişki biçimlerinin kurulmasını, otorite kaynağının dinsel olandan seküler olana kaymasını, dini otoritelerin geleneksel yorumlarının terk edilmesini kolaylaştıran bir süreç yaşanması amaçlanmıştır. Fakat bu anlayış bazı dindar kesimde karşılığını bulamamış, pozivist gelenekle yorum üreten dini otoritelere mesafeli durulmasına neden olmuştur.

Osmanlı devletinde dini otoriteyi temsil eden şeyhülislamlık kurumu siyasi bir otoriteye bağlıydı. Bağlı olduğu siyasi otorite sonuçta dini bir kimliğe sahipti. Dolayısıyla geleneksel dindar kesimin şeyhülislamlık kurumunu dini otorite olarak kabul etmesi pek sorun teşkil etmiyordu. Fakat bilginin modernleşmesi, bir yandan geleneksel dini otoritelerin “epistemolojik” üstünlüğünü elinden alırken diğer yandan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılması da “Türkiye’de dini otoritede temsil sorununu” ortaya çıkarmıştır. Çünkü Cumhuriyet döneminde siyasal otoriteye bağlı olarak kurulan, laikliği benimseyen devlete tâbi olan ve “bürokratik” bir kurum sıfatı kazanan Diyanet’i bazı dindar kesim dini otorite olarak benimsememiştir. Diyanet, geleneksel dindar kesim açasından modern devletin resmi bir kurum olarak nitelendirildiği için seküler ve pozitivist resmî din ideolojisini yansıtan bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan “İslam Enstitüleri” ve daha sonra dönüştürülen “İlahiyat Fakülteleri”, müslümanlar üzerinde dini otoriteyi tam anlamıyla sağlayamamıştır. Tarihsel süreç içerisinde tarikatlar ve cemaatler dini otoriteyi temsil etmeyi amaçlasa (Güler, 2018) -ve kısmen başarılı olsa- da Türkiye’de müslümanlar üzerinde dini hüküm verme bakımından tam yetkili görülmemiştir.

Modernleşmeyi kolaylaştırıcı süreçler olan rasyonelleşme, sekülerleşme ve şehirleşme Türkiye’de dini otoritelerin meşruiyetlerinin zayıflamasında etkili olduğu söylenebilir. Cumhuriyet döneminden itibaren sekülerleştirici dini reformlar, “geleneğe köle olan bağları” kopararak dinin bireysel alana itilmesini ve inanç bakımından özgür bireylerin yetiştirmesini amaçlamıştır (Mardin, 1991, s. 219). Bununla birlikte rasyonelleşmenin yoğun olduğu seküler yaşam koşullarında yasallığını bir inanca ve geleneksel değerlere dayandıran dini otoritelerin yönlendirmeleri yerini dini hükümleri akıl ve bilim rehberliğinde belirleyen "bireysel öznelere" bırakmıştır.

Diğer yandan şehir hayatının hareketliliği ve düşünsel yoğunluğu geleneksel bağların çözümlenmesini, üretilen yeni yaşam biçimleriyle değer alanlarının modernleşmesini sağlamıştır. şehre göç eden dindarlar değer, davranış ve tutumlarını değerirmiştir. Seküler yaşam ve rasyonel kurumlarla ilişkiler arttıka geleneksel cemaat anlayışının terk edilip bireysel yaşamların tercih edilmesini kolaylaştırmıştır (Subaşı, 2002, ss. 99-100). Türkiye’de belli bir dönem kırsaldaki muhafazakarlık ile dini otoritelerin egemenliği güç bakımından paralellik arz ettiği söylenebilir. Çünkü sekülerleştirici dini reformlar, kırsalın muhafazakâr yapısından dolayı çok etkili olamamış ve bu durum dini otoritelerin gücünün geleneksel toplumda devam etmesini sağlamıştır. Fakat günümüzde şehir yaşamının seküler değerlerinin kırsalda da etkili olduğu söylenebilir. şehirlerin seküler değerleri, kitle

iletişim araçlarıyla kırsala kolay bir şekilde aktarılmaktadır. Bu durum kırsalda gelenekselliğin çözülmesine, bireyselleşmenin artmasına ve dini otoriteler karşısında özerk bir tutumun geliştirilmesine imkân tanımaktadır.

Şehir ve kırsal hayatın iç içe geçtiği yaşam biçimlerinde sosyo-kültürel şartların iyileşmesi ve eğitim düzeyinin yükselmesi yeni dindarlık tiplerinin gelişmesine fırsat sağlamaktadır. Modernleşmenin dinamiklerine bağlı olarak gelişen bu yaşam biçimlerinde bireyler, çevresini anlayabilme, açıklayabilme, bilinçli olarak düzenleyebilme ve bilgi aracılığıyla çevresine egemen olabilme yetisi kazanabilmektedir (Ozankaya, 1991, s. 321). Böylece kendi potansiyelinin farkına varan birey, dini otoritelerin yönlendirmelerinden sıyrılarak dini hayatını düzenleme özgürlüğüne kavuşabilmektedir. Bireylerin modern değerleri benimseyen, aidiyet gruplarını çeşitlendiren ve geleneksel değerleri dışlayan tutumları yeni bir din anlayışı geliştirdiği söylenebilir (Günay, 2012, ss. 598-599).

Gelinen süreçte Türkiye’de dini otoriteler karşısında bireysel kararların popülerlik kazandığı söylenebilir. Dini otoritelerin “geleneksel” olarak nitelendirilen dini hükümleri bilgi elde etmede pozitivist anlayışı önemseyen dindar bireyler için yönlendirici etkisini kaybetmektedir. Artık modern değerleri dikkate almayan dini yorumlar, “gelenekselliğin” bir parçasını temsil etmektedir. Dindar birey, dini otoritenin kuralcı dini esaslarından kendini soyutlayarak zihninde tasarladığı dini kuralları yerine getirmenin mutluluğunu yaşamak istemektedir. Çünkü “modernlik, geleneğin normalleştirici fonksiyonlarına karşı başkaldırır; modernlik, normatif olan her şeye karşı isyan deneyimiyle yaşar. Bu başkaldırı ahlakilik ve yararlık standartlarını etkisiz hale getirmenin bir yoludur.” (Habermas, 1997). Böylece dindar birey yasaklanan, engellenen ya da dini tabirle “haram” kılınan dini hükümleri hoşgörü, empati, mûsamaha gibi değerlerle değiştirerek kendi bireysel inancının otoritesi olmaktadır.

Bu durum “epistemolojik otorite”yi de dindar bireyin sorumluluğuna bırakmaktadır. Dini otoritenin yönlendirmelerinden bağımsızlaşan dindar birey, dini davranışlarını modern değerlerle uyumlu hale getirerek hem kimlik açısından modernleştiği hem de inanç meselelerini ahlaki pratiğe dönüştürdüğü bir görünüme kavuşmaktadır (Barışan, 2012, ss. 38-41).

4. Türkiye’de Modern Dindar Bireyin Dini Bilgi Elde Etme Açısından Özerkleşmesi

Modern dönemde bireye yüklenen anlamlar, dini otorite ile birey arasında sorunlu bir ilişkinin olabileceğini göstermektedir. Modern tanımlarda birey, toplumsallıktan ayrılan, özgürlüğü ve refahı önemsenen bir varlık biçiminde tasvir edilirken bireyin bağımlılığının otoriteye değil, özgürlüğe yönelik olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bağımlılığın özgürlüğe yönelik olması da dini otoritenin reddedilmesini kolaylaştırmaktadır.

Modern bireyin özelliklerine bakıldığında onun bağımsız, özgür ve özerk yapısı ön plana çıkmaktadır. Elliot Turiel modern bireyi, “başkalarından kopan, uyumsuzluk gösteren,

kendine güvenen, otoriteye başkaldıran, kişisel ihtiyaçlar, çıkarlar ve zevkler peşinde koşan” (Turiel, 2002, s. 49) Steven Lukes, “özgürlüğünü önemseyen, kendi kendini yöneten ve kendi kendine yeten, sınırsız bir egoya sahip olan bir varlık” (Lukes, 2012, s. 45) Alex Inkeles ise “değişim ve deneyimlere açık olan, geçmişten çok geleceğe dönük, planlamayı ve örgütlenmeyi önemseyen, amaç ve hedeflerinin gerçekteşmesinde çevrenin yönlendirmesi ve egemenliğini reddederek çevreye egemen olmayı amaçlayan, davranışlarda kaderin etkisi kabul etmeyen, bilim ve teknolojiye mutlak biçimde inanç duyan” (Inkeles, 1977, ss. 154-157; Karataş, 2015, s. 30) bir varlık olarak tasvir etmektedir.

Bireyin bağımsızlığı, hukukun üstünlüğü ve hakların korunması modern özgürlüğün özünü oluşturmaktadır. Bu durum bireye güçlü bir özel alan sağlamaktadır. Bireyler kendi yaşam tarzlarını seçerek ve kendi amaçlarının peşinde koşarak özgürlüğünü kullanabilmektedir. John Stuart Mill, bireyi ilgilendiren her şeyde karar verebilmenin onun bağımsızlığının hakkı olduğunu belirtmektedir. Birey, kendi zihni, bedeni ve eylemleri üzerinde tek egemen güçtür (Henderson, 2017, s. 141).

Otonom bir varlık olarak modern birey, zevk ve ihtiyaçlarını gidermeyi kendi seçimi dışında hiçbir otoriteye bırakmamaktadır. Eğitim ve teknik becerisini geliştirerek özellikle ergenlik döneminden itibaren aile, akraba ve dini grupların otoritesinden sıyrılıp kendi özel alanını yaratmaktadır. Böylece modern tutum ve değerlerle şekillenen sosyal deneyimler, bireylerde güçlü etki bırakmakta (Inkeles vd., 1997, s. 33), modern koşullara uygun yaşam sürülerek somut bir “modern birey” tipi ortaya çıkmaktadır.

Modern olmak ya da modern görünmek gelenek ya da dini otoritelerin “sınırlandırıcı” tutumlardan ayrılıp özgürleşmeyi ve kararlarda bireysel hareket etmeyi gerektirir (Perşembe, 2003, s. 163). Bu açıdan modern birey görünümüne uygun olarak Müslümanlığın ya da İşlam’ın modern versiyonunu benimseyen, Kur’an’ın modern zamanlarda geçerli yorumunu yakalamayı amaçlayan, dini gelenekten tam olarak kopmasa da kendilerine mantıklı gelebilecek din yorumlarıyla dini geleneği reddedebilen modern dindar birey tipi, dini günümüz modern şartlarında yaşamayı amaçlamaktadır. Bu durumunu Kur’an’daki belli ayetlerle de meşrulaştırmaktadır. Özgür irade ile inancın seçilmesi (Kâfirûn 109/6), iradesini dilediği şekilde kullanabilmesi (Kehf 18/29) gibi ayetler modern dindar bireyin bireysel dindarlığı meşrulaştırırken onu “kendi kaderini tayin edebileceği” özgürlükçü liberal değerleri benimsemeye yaklaştırır (Kiviorg, 2014, ss. 316-317).

Liberal felsefede itaatkarlığın tehlikeli bir durum olduğu ve bireylere geleneğe boyun eğmemesi gerektiği tavsiye edilmektedir. Bireyin kendi inancını belirlemede ve kutsal kitabı yorumlamada tek otorite olabileceğini belirten Martin Luther, dini açıdan bireysel özerkliğe vurgu yapmaktadır. Diğer yandan Sir İsaiah Berlin, toplumsal iradeye boyun eğen bireyin kendi özerkliğini kaybederek bir “uşak” olabileceğini belirterek özerkliğin kaderi tayin etmede önemli bir rolü olduğunu ifade etmektedir (Lukes, 2006, s. 55). Bu tarz liberal

yorumların etkisi kendisini modern dindar birey olarak tanımlayan kişilerin dini davranışlarında görülmektedir. Dine dair kararları kendisinin verdiği ve herhangi bir aracı olmadan dini bilgiyi kendi aklıyla belirlemektedir. Böylece dini otoritenin sınırlarını aşarak rasyonel ve bağımsız kararlarla dini yaşamında pratik sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır.

Türkiye’de son dönemde yukarıda bahsedilen modern bireyin özelliklerine uygun biçimde kendilerini kimlik açısından modern dindar birey olarak tanımlayanların sayısı az değildir (bkz. Cemil Osmanoğlu, 2021). Bu kimseler, Hz. Muhammed’den sonra kendilerini “peygamber varisi” olarak gören şahıs veya grupların temsil ettiği dini otoritenin dini bilgiyi “kendi geleneği içinde sınırlandırması”nı eleştirmektedir. Çünkü onlara göre Peygamberlerin “karizmatik otoritesi”nden farklı olarak “ilahî lütuftan” yoksun şekilde elde edilen ve bir veya birkaç kişinin yorumuyla ortaya çıkan dini bilgi sonuçta insan ürünüdür ve insanın “yanılma” durumu bulunmaktadır.

Tevbe Suresi 122. ayette Müslümanlara “dinde bilgi sahibi olma ve toplumu uyarma” konusunda bir otorite kurmaları tavsiye edilse de insan yapısı olan bu otoritenin hata yapabilme ihtimalinden dolayı ilahî gücü mutlak anlamda temsil edemeyeceği düşünülmektedir (Güler, 2018). Bu durumun en somut örneği Türk düşünce geleneğinde dini bilgiyi başkalarının iç tecrübelerine dayanarak ölçülebilirliği mümkün olmayan, akıl ve duyular üstü yaklaşımla oluşturan durumlarda gözlemlemek mümkündür. Rüya yoluyla ya da aşırı öznelliğe dayanan, rasyonel ve ölçülebilir bilgi anlayışından uzak şekilde üretilen dini bilgi edinme yollarının uzun süre Türkiye’de dini otoritelere meşruiyet sağladığı görülmektedir. Bir başkasının bilinçaltına sevk edilen bilgi edinme biçimi de Müslümanların “mükellefliliğini” zedelemektedir (Macit, 2003, s. 9). Türkiye’de bu bilinçte olan bazı dindarlar “gelenekselliği” aşamayan dini otoritelere mesafeli durarak özerk bir tavır sergilemektedir.

İnsanın ürettiği nazarî bilgi rasyonel eleştiriye açık olan, şüphe ve düzeltmelere imkân tanıyan sınırlı insan bilgisini kapsamaktadır. Nazari açıdan üretilen dini bilginin reddedilmesi, insanî üretim olduğu için, İslam açısından da bir sakınca taşımamaktadır. Maide Suresi 104. ayette “Onlara Allah’ın indirdiğine ve peygambere gelin” dendiğinde, “Atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter” derler. Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda gitmeyen kimseler olsa da mı?” (Diyanet, 5/104) şeklinde belirtilen durum, modern dindar birey açısından beşerî biçimde oluşturulan dini geleneğin zamansal olarak geçerliliğini yitirebileceği ve dini geleneğe itaatin bir “taklitçilik” imajı taşıyabileceği algısı oluşturmaktadır.

Modernlik, kendini sürekli yeni olana dönüştüren bir dinamizme sahiptir (Habermas, 1997). Bilgi sürekli modernleştiğçe ve bilgiye ulaşım kolaylaştıkça yetkinliğini bilgiden alan ve gelenekselliği aşamayan dini otoritelerin gücü zayıflamaktadır. Dini yorumların gelenekselleştiği durumlarda kendini geliştiren bireysel akıl, dini otoritenin “geleneksel sınırları”nı aşarak dini bilgiyi öznelleştirmektedir. Bu durum Türkiye’de dini otorite

temsilcilerine yönelik en önemli eleştirilerden biridir. Son dönemde dini otorite temsilcisi olan Diyanet’in bazı deniz ürünlerinin tüketimini haram olarak nitelediği ve deniz ürünleriyle ilgili sorulan soruya “mezheplerin görüşleri ele alınarak ve klasik fıkıh kitaplarında da yer alan bilgilerin aktarılarak cevap verildiği” şeklinde açıklaması modern anlayıştan uzak olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu konuda Abdulaziz Bayındır ayet ve hadislerde bu deniz ürünlerinin haram olmadığı bunun dışında mezheplere bağlı olarak yapılan yorumlarla bir şeyin haram olup olmadığının belirlenemeyeceği, “helal ve haram koyma yetkisinin sadece Allah’a ait olduğunu” (Elmacioğlu, 2021) belirterek din otoritesi ile dini otoriteyi hem bilgi kaynağı hem de yetki bakımından birbirinden ayırdığı görölmektedir. Modern dindar birey açısından bu tutumun dini otoriteyi reddetme biçimini kolaylaştırdığı söylenebilir.

Dini otoritelerin “sınırlandırıcı” fetvalarına karşı dini bilgi kaynaklarının çeşitliliği modern dindar bireye dini hayatında seçim yapabilme imkânı sağlamaktadır. Dijital teknolojilerin hacim, hız ve erişebilirlik açısından gelişmesi dini kaynaklara ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Kutsal metinler ve Peygamber geleneklerine ilişkin fikir ve yorumların kolayca elde edildiği ve tartışıldığı dijital ortamda bilgi, demokratikleşerek dini otoritelerin parçalanmasına sebep olmaktadır. “Yeni kamusal alan” olarak ifade edilen bu alanda İslam’a dair fetva sitelerinin, canlı forumların, çevrimiçi blogların, youtube videolarının, İslamî televizyon programlarının ve sosyal medya tartışmalarının yer aldığı çeşitli çevrimiçi platformlarda çoğulcu fikirler sergilenmektedir. Bu durum bir yandan modern dindar bireyin bilgiye erişmesini, fikirlerini iletmesini ve dini çoğulculuğun kolaylaşmasını sağlarken diğer yandan “Şeyh Google (Sheikh Google)” ve “Kendi İslam’ını yap (do it yourself Islam)” gibi sloganlarla modern dindar bireyi dini otoritenin sınırlarından kurtararak “bireysel dini”nin aktörü olduğu bir pozisyona kavuşturmaktadır (Whyte, 2022, ss. 1-2).

Böylece herkes için İslam’da farklı bir “hakikat” anlayışı bulmak kolaylaşmaktadır. Birey sayısı kadar “hakikat” anlayışı ortaya çıktığı için “hakikat”ın kendisi kültürel bir veri haline dönüşmektedir (Ağçoban, 2020, s. 148). Postmodernist anlayışa uygun olarak din de diğer metinler gibi bireysel yorumlara açık olduğundan hiçbir yorum diğerine göre daha gerçekçi kabul edilmemektedir. Dilin kendisinin anlam bakımından sonsuz öznel yorumlara açık olması metni okuyanın kendi dini yorumunu oluşturmasını kolaylaştırmaktadır. Böylece farklılığını ve özgürlüğünü koruma adına modern Müslüman birey, “tekil”, “gerçek” ve “hakikat” iddiasında bulunan din otoritelerini postmodern bir duruşla reddetmektedir (Tüzer, 2015, s. 119).

Türkiye’de bu durum kendisini en açık şekilde “Z Kuşağı” olarak nitelenen genç nüfusta göstermektedir. Gelişim dönemine bağlı olarak anlam arayışı içerisinde olan bu kuşak, kendisine keskin sınırlar çizen ve kendisine “inanma” mecburiyeti hissettirilen doktriner dindarlık anlayışını reddetmekte, sahip olduğu imkanlarla “geleneksel” dini yorumların alternatifine çok rahat ulaşabilmektedir. Önceden bir konuyu anlamak için uzman ya da otoriteye müracaat edilirken artık Kur’an’ın kendisi bir metne dönüşerek gerçekliğin

okuma esnasında inşa edildiği ve inşa edilen her yorumun herhangi bir üstünlük taşımadan öznel hakikati temsil ettiği görülmektedir (Tekin, 2012, s. 20; Ağçoban, 2020, s. 151). Bu durum aynı zamanda Kur'an metninin öznel bakış açısıyla yorumlanmasını kolaylaştırırken metni mutluluk ve fayda sağlamayı amaçlayarak tüketilen bir metaya da dönüştürmektedir (Demirezen, 2012, s. 499-501; Ağçoban, 2020, s. 151).

Modern koşullarda din ile sekülerlik yaşamı birlikte inşa etmektedir (Düzgün, 2022). Türkiye'de de bu durum açık bir şekilde görünür olmaktadır. Dini bilgi üretme, tüketme ve çevrimiçi topluluklarla paylaşma noktasında çeşitli fırsatların olduğu modern kültürel ortamlarda eğitilmiş, şehirli ve teknoloji konusunda donanımlı modern dindar birey, özellikle sosyal medyayı etkileşim, sorgulama, yaratma, yeni kültürel konular edinme, var olma ve görme/görülme biçimi olarak benimsemektedir. Teknolojinin bilgi çeşitliliği, geleneksel dini kavram ve kuralların yeniden müzakere etme fırsatı sağlamaktadır. Dini olmayan birçok alanda da bilgi sahibi olan modern dindar birey, kozmopolit dünya görüşünü benimseyerek dogmatik anlatılardan ziyade insan ilişkilerine, sivil hayata ve insan olmanın anlamına odaklanmaktadır. Geleneksel dini inanış biçimlerinden farklı olarak edindikleri yeni kültürel birikimlerle dini inanç ve uygulamalarını şekillendirmekte, İslam'ı yeniden tasavvur etme imkânı bulmaktadır (Zaid, 2022, ss. 1-2). Geleneksel dini otoritelerin dini bilgi üzerindeki tekeli azaldıkça yeni dindarlık biçimleri ortaya çıkmaktadır. İslam adına kimin konuşması gerektiği sorusu artık bir önem atfetmemektedir (Mandaville, 2007, s. 102; Whyte, 2022, s. 3). Artık önemli olan bireysel mutluluğu sağlama, seçilen yorum biçimiyle özneliği ön plana çıkarma ve bağımsız akıl yürütmedir.

Değer aktarımı açısından önemli bir işleve sahip olan modernleşmeye dair eğilimler arttıkça modern dindar bireyin zihinsel ve sosyal gelişimleri farklılaşmaktadır. Bir otoritenin kabul edilme özellikleri arasında yer alan "güvenilirlik, saygınlık, kararlılık, profesyonellik, itibar" gibi standartlar (Njegovan vd., 2011, s. 668) artık bilginin kendisinde aranmaktadır. Modern araçlar alternatif dini bilgi üretme noktasında modern dindar bireye yardımcı olmaktadır. Bu durum modern dindar bireylerin "kendi dininin temsilcisi" olarak epistemolojik açıdan kendi otoritesini meşrulaştırmaktadır. Böylece bilgiye erişim kolaylaştıkça ve bilgi verimlilik sağlayan bir araç olarak düşünüldükçe "geleneksel kalan" ve "özgürlüğü sınırlandıran" dini otoritelerden kaçış hep var olabilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada modernleşmeye bağlı olarak Türkiye'de dini otoriteye meşruiyet sağlayan dini bilginin bireyselleşmesinden bahsedilmiştir. Modernleşme çabalarının başladığı Tanzimat döneminden günümüze Türkiye'de dini hayatı yönlendirmede önemli bir yere sahip olan dini otoritelerin modernleşme sürecinin dinamikliğine bağlı olarak yönlendirici etkisinin azaldığı durumlar ortaya çıkmıştır. Bilginin modernleşmesi ve bilgiye erişimin kolaylaşması dini hayatın çeşitlenmesini ve dindar bireyin birçok alternatif din yorumuna

ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Böylece modern bireyin özelliklerini dini hayatına yansıtan bazı dindar bireylerin din ve dini otoritelerle ilişkisi yeniden şekillenmiştir.

Modern dindar olarak nitelendirilen bu birey tipi, dini hayatında modern değerleri benimseyen, özerkliğinden taviz vermeyen ve modern değerlerle uyumlu bir dini hayat yaşamayı amaçlayan tutumlar geliştirmektedir. Modern dindar bireyin dini otoriteyle ilişkisinin de modernleşme bağlamında şekillendiği görölmektedir. Vahiy ve sünneti akıl ve bilim çerçevesinde değerlendiren din yorumlarını tercih ederken bunların dışındaki yöntemleri “geçersiz” ve “geleneksel” olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla modern dindar birey açasından dini otoritelerin kendini sürekli yenileyen ve modern değişimlerle dini yorumlarını güncelleyen bir yapıda olması gerekmektedir.

Modernleşme sürekli olarak bireyin zihin dünyasını değiştirmektedir. Bu değişimin dini açıdan en somut örneğini Allah ve Peygamber dışında vahiy ve sünnet temelli dini geleneği yaşatma amacıyla Müslümanları yönlendirme görevi üstlenen din otoritelerine karşı tutumlarında görmek mümkündür. Modern dindar birey yasaklanan, engellenen ya da dini tabirle “haram” kılınan dini hükümleri hoşgörü, empati, müsamaha gibi değerlerle değiştirerek kendi bireysel inancını meşrulaştırmaktadır. Dini otoritelerin bu özellikteki dini yorumlarını “geleneksel” olarak nitelendirerek mutlak bir “itaat” biçimi göstermemekte, teknolojik imkânların gelişmesiyle dini bilginin alternatifine ulaşmanın kolaylaşmasına bağlı olarak kendi değerlerine uygun dini yorumları tercih etmektedir. Bu durum dini otoritelerin dindarları yönlendirme noktasında epistemolojik üstünlüğü kaybetmesine neden olmakta hem de dini hayatını bireyselleştiren birçok yeni dindarlık tipinin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır.

Türkiye’de modernleşme kadar sekülerleşme, rasyonelleşme ve şehirleşmenin de dini hayat üzerinde etkili olduğu görölmektedir. Modern dindar bireyin geleneksel bağlarla ilişkisini zayıflatan, dini hükümlerin akıl ve bilim ile belirlenmesini sağlayan, geleneksel cemaat yapısının çözümlenmesinde etkili olan bu süreçler, bireyselliği artırıcı etkide bulunmaktadır. Bireyselleşmenin artması aynı zamanda dini otoriteler karşısında özerk bir tutumun geliştirilmesine imkân tanımaktadır. Böylece dini otoritelerin yönlendirmelerinden bağımsızlaşan dindar birey, bireysel inançlarını modern değerlerle uyumlu hale getirerek kimlik açasından modernleşmekte ve inancını da ahlaki pratiğe dönüştürmektedir.

Dini bireyselleşmenin bir yönü olan dinin öznelleştirilmesi bireyin kendisinin tecrübe ettiği dini davranış biçimini yansıtır. Modern dindar bireyin modernleşmeye dair eğilimleri arttıka dinin öznelleşmesi daha mümkün hale gelmektedir. Bu açıdan Türkiye’de modern bilince sahip olan dindar bireyin modern değişimin sürekliliğine uygun olarak bağımsız bir yeni din anlayışı geliştirme imkânı bulunmaktadır. Bu şekilde oluşturulan yeni din anlayışları, “hakikat” ölçüsünü sadece kendisinin belirlediği yeni bir dindarlık tipleri inşa etmektedir. Bu durumun din otoritelerinin “geleneksel”, “sınırlandırıcı” ve “kendine

benzetme” niteliğine sahip dini yorumlarında ısrarcılığına bağlı olarak devam edeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağçoban, S. (2020). *Üniversite gençliğinde dini bireyselleşme*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, N. (2017). Din sosyolojisi’nde bir dini otorite tipi olarak din kurucusu. *Dini Araştırmalar* 20(52), 99-110. DOI: 10.15745/da.363146
- Arent, H. (2006). *Between past and future eight essays in political thought*. London: Penguin Books.
- Arı, Y. (2021). Din ve otorite kavramları bağlamında sünnilikte dini otorite. *İlahiyat Alanında Araştırmalar ve Değerlendirmeler*, ed. Fevzi Rençber vd. 163-188. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Aytekin, A. (2013). Osmanlı-Türk modernleşmesinin düşünsel, ekonomik ve bürokratik kodları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2013/30, 313-330.
- Barışan, C. (2012). Modernite tartışmalarına alternatif bir yaklaşım: Modern aklın eleştirisi ve geleneksel düşünce. *İnsan ve Toplum Dergisi* 2/4, 35-64.
- Elmacioğlu, L. (2021). “İlahiyatçılar, Diyanet’in deniz ürünleri fetvasını eleştirdi: Ayet ve hadis dışındaki açıklamalara gerek yoktu”. <https://www.indyturk.com/node/404346/haber/i>
- Bochenski, J. M. (1974). “An analysis of authority”. ed. F. Adelman. 56-85. Authority. The Hague, NL: Martinus Nijhoff.
- Bouziane, Z. vd. (2022). “Digital Islam and Muslim Millennials: How Social Media Influencers Reimagine Religious Authority and Islamic Practices”. *Religions* 13/4, 1-15.
- Cambridge Dictionary. (2022). <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/authority>
- Çiğdem, A. (1993). *Aydınlanma felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Dabaşî, H. (1995). *İslam’da otorite*. çev. Süleyman E. Gündüz. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Demirezen, İ. (2012). Tüketim toplumunda dini metinlerin yeniden anlaşılması. *Dinî ve Felsefî Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 1/493-503. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.

- Düzgün, ř. A. (2023). “Modern Zamanlarda Dindar Yaşamlar”. *Fikir Turu*.
<https://fikirturu.com/toplum/modern-zamanlarda-dindar-yasamlar/>
- Greenough, J. B. (1893). “Latin Etymologies”. *Harvard Studies of Classical Philology*/4,
143-149.
- Güler, İ. “İslam’da Temsil ve Türkiye’de Dini Otorite Sorunu”. *İlhamiyyat*. Erişim 15 Mart
2023. <https://www.ilhamiyyat.com/islamda-temsil-ve-turkiyede-dini-otorite-sorunu/>
- Günay, Ü. (2012). *Din sosyolojisi*. 11. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gündüz, ř. (2017). Otoritenin teolojik meşruiyeti: Kutsal bir fenomen olarak otorite. *Milel ve Nihal*, 14(1), 8-23.
- Habermas, J. (2023). “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”. *Halk sahnesi*.
<http://www.halksahnesi.org/1997/06/22/modernlik-tamamlanmamis-bir-proje-jurgen-habermas/>
- Henderson, C. (2017). Tocqueville on modern individualism. *Promise and Peril: Republics and Republicanism in the History of Political Philosophy*. ed. Will R. Jordan. Macon: Mercer University Press.
- Inkeles, A. (1977). The modernization of man. *Modernization: the Dynamics of Growth*. ed. Myron Wainer. Washington: Voice of America Forum Series.
- Inkeles, A. vd. (1997). Causes and consequences of individual modernity in China. *The China Journal* 37, 31-59. <https://doi.org/10.2307/2950217>
- Kaplan, M. (2006). Mustafa Reşit Paşa ve yeni aydın tipi. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğlu. 335-342. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kara, İ. (2001). “İslam’da ruhbanlık yoktur” söylemi etrafında dini otorite ve ulemâ üzerine birkaç not. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/21, 5-21.
- Karataş, M. (2015). *Modernlik, küreselleşme ve Türkiye’nin kimlikler evreni*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kaya, A. (2018). Geleneksel dini otoritelerde dindarlık anlayışı (Diyarbakır medreseleri seydarları örneği). *e-şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* 10/1, 68-91.
- Kiviorg, M. (2014). Collective religious autonomy versus individual rights: A challenge for the ECtHR?. *Review of Central and East European Law* 39/3-4, 315-341.
<https://doi.org/10.1163/15730352-00000022>
- Kojeve, A. (2007). *Otorite kavramı*. çev. Murat Erşen. İstanbul: Bağlam Yayınları.

- Kuru, A. (2019). *Islam, authoritarianism and underdevelopment: A global and historical comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kutluay, F. (2019). Siyasal otorite kavramının tarihsel seyri. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2, 1-29.
- Lukes, S. (1971). The meanings of individualism. *Journal of the History of Ideas* 32, 45–66. <https://doi.org/10.2307/2708324>
- Lukes, S. (2006). *Individualism*. ed. Alan Ware. University of Oxford: ECPR Press.
- Macit, N. (2003). Bilginin imkanı bağlamında “Dini otorite”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4, 1-16.
- Mandaville, P. (2007). Globalization and the politics of religious knowledge: Pluralizing authority in the muslim world. *Theory, Culture & Society* 24/2, 101-115.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de din ve siyaset makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mendel, G. (2005). *Son sömürge çocuk: Sosyo psikanaliz açıdan otorite*. çev. Hüsen Portakal. (İstanbul: Cem Yayınları.
- Mensching, G. (2012). *Din sosyolojisi: Din, kültür ve toplum ilişkileri*. çev. Mehmet Aydın. 3. Baskı. Konya Literatürk Yayınları,
- Nippel, W. (2007). The roman notion of auctoritas. *The Concept of Authority: A multidisciplinary approach: from epistemology to the social sciences*. ed. P. P. Harriss. 13-34. Roma: Fondazione Adriano Olivetti.
- Njegovan, B. R. vd. (2011). Characteristics and types of authority: the attitudes of young people. A case study. *Sociologia* 43/6, 657-673.
- Odabaşı, F. (2020). Üniversite gençliğinin otorite algısı ve din. *İlahiyat Akademi Dergisi* /12, 183-216.
- Osmanoğlu, C. vd. (2022). *Yüksek din öğretimi kurumlarının mezun tasavvuru üzerine bir araştırma*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1991). *Toplumbilim*. 7. Baskı. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özçelik, T. G. (2019). Batı-dışı modernleşme kavramı temelinde Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında modernleşme çabaları. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2, 308-326.
- Pazarbaşı, M. (2012). *Liderlik ve otorite: Lise öğrencilerinin otorite algısı üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Perşembe, E. (2003). Modernlik ve postmodernlikte din problemi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15, 159-181.
- Raz, J. (1985). Authority and justification. *Philosophy&Public Affairs*, 14(1), 3-29.
- Raz, J. (1986). *The morality of freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- Sennett, R. (2011). *Otorite*. çev. Kamil Durand. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Söğütlü, İ. (2010). Cumhuriyet’in pozitivist ütopyası: Yeni bir toplum yaratmak. *Muhafazakar Düşünce* 6/24, 133-148.
- Subaşı, N. (2002). *Öteki Türkiye’de din ve modernleşme*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Swingewood, A. (2014). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi*. çev. Osman Akinhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- (TDK), *Türk dil kurumu sözlükleri*, (2022). <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekin, M. (2011). Türkiye toplumunun dini hayatında postmodern tezahürler. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/25, 5-28.
- Touraine, A. (202). *Modernliğin eleştirisi*. çev. Hülya Tufan. 4. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turiel, E. (2002). *The culture of morality: Social development, context, and conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Türcan, G. (2005/1). İslam’da dini otorite. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /14, 95-123.
- Tüzer, A. (2015). Postmodern ve Tanrı’nın ölümü: Öznenin arkeolojisi üzerine bir deneme. *Milel ve Nihal* 12/2, 73-124.
- Uyanık, H. (2007). *Joseph Raz’da hukukun otoritesi kavramının temellendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Weber, M. (1978). *Economy and society*. ed. Guenther Roth- Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite*. çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları.
- Weber, M. (2014). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. çev. Özer Ozankaya. 2. Baskı. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Whyte, S. A. (2022). Islamic religious authority in cyberspace: A qualitative study of muslim religious actors in Australia. *Religions* 13/1, 1-16. <https://doi.org/10.3390/rel13010069>

Yıldırım, E. (2005). *Hayali modernlik Türk modernliğinin icadı*. İstanbul: İz Yayıncılık.